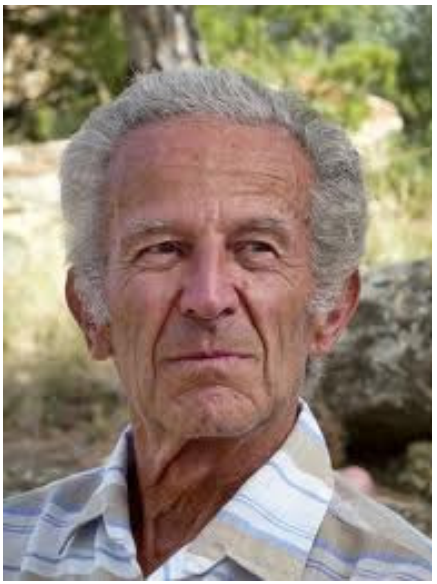
STUDIA MEDIAEVALIA CURT WITTLIN DICATA

MEDIAEVAL STUDIES IN HONOUR CURT WITTLIN

ESTUDIS MEDIEVALS EN HOMENATGE A CURT WITTLIN

ENTITATS COL·LABORADORES

Grup de recerca consolidat de la Generalitat de Catalunya SGR 2014-119 (2014-2016): «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana» (NARPAN)

Grup de recerca de literatura catalana medieval de la Universitat d'Alacant (LICATMED)

Grup d'investigació de la Universitat d'Alacant «EXPLANAT: Recerques de llengua i literatura catalanes»

Projecte de recerca FFI2013-45931-P del Ministerio de Economía y Competitividad: «La cultura literària medieval i moderna en la tradició manuscrita i impresa» (V).

Projecte de recerca FFI2014-52380-C2-2 del Ministerio de Economía y Competitividad: «El contexto literario de las poesías de Ausiàs March»

Fundació Carulla

Institució de les Lletres Catalanes. Generalitat de Catalunya

University of Saskatchewan. College of Arts and Science

Universitat de València. Departament de Filologia Catalana

STUDIA MEDIAEVALIA CURT WITTLIN DICATA

MEDIAEVAL STUDIES IN HONOUR CURT WITTLIN

ESTUDIS MEDIEVALS EN HOMENATGE A CURT WITTLIN

Edició a cura de Lola Badia, Emili Casanova i Albert Hauf

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
«SYMPOSIA PHILOLOGICA», 25
Alacant, 2015

Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata = Mediaeval studies in honour Curt Wittlin = Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin / edició a cura de Lola Badia, Emili Casanova i Albert Hauf. – Alacant : Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2015. – 366 p. ; 23 x 17 cm. – («Symposia Philologica» ; 25)
Textos en català, castellà i anglés. – Inclou referències bibliogràfiques

ISBN: 978-84-606-8839-6
D.L. A 505–2015

1. Wittlin, Curt – Discursos, assaigs, conferències. 2. Literatura catalana – Anterior a 1500 – Història i crítica. 3. Català medieval (Llengua) – Història. I. Badia, Lola (1951-). II. Casanova, Emili . III. Hauf i Valls, Albert Guillem. IV. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. V. Sèrie

821.134.1'04.09
811.134.1"04/14

Director de la col·lecció: Josep Martines

© Els autors

© D'aquesta edició: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
Universitat d'Alacant

Primera edició: juny de 2015

Portada: Llorenç Pizà

Il·lustració de la coberta: signatura de Curt Wittlin

Imprimeix: Quinta Impresión S. L.

ISBN: 978-84-606-8839-6
Dipòsit legal: A 505-2015

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, ja siga electrònic, químic, mecànic, òptic, de gravació o de fotocòpia, sense el permís previ de l'editor.

PRÒLEG

Curt Wittlin, romanista format a l'escola de Basilea, és un dels millors coneixedors de la cultura medieval. Es tracta d'un estudiós estimat per les seues qualitats humanes i valorat públicament amb diversos premis i distincions atorgats per les principals institucions literàries i polítiques catalanes, com ara l'Institut d'Estudis Catalans, la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona o la Generalitat de Catalunya, que li va concedir la Creu de Sant Jordi. Ja és hora que els col·legues i amics de professió també expressem el nostre respecte i admiració per la seua llarga i fructífera trajectòria. Per això li oferim la present miscel·lània sobre temes de les especialitats que compartim amb la voluntat de mostrar fins a quin punt li estem agraïts i com, de fet, ens sentim beneficiaris dels seus ensenyaments.

En efecte, un nombre prou representatiu d'especialistes, vint-i-sis, cultivadors de la cultura medieval i moderna, hem volgut oferir un tastet del nostre treball, amb sentiment de gratitud, a la tasca d'en Wittlin, que a partir d'una completa formació grecollatina i una àmplia visió romanística fou pioner en molts aspectes, com en l'aprofitament de la informàtica per a estudiar les fonts, els temes i la llengua d'autors medievals: en especial, les concordances inèdites de l'obra de Roís de Corella, o el repertori d'expressions multinominals, o continuador excel·lent de l'escola canadenca en l'estudi de l'obra d'Eiximenis.

Wittlin, malgrat regir una càtedra de lingüística romànica dedicada especialment al francés a la Universitat de Saskatchewan, Saskatoon (Canadà), no perdé mai el contacte amb els territoris de parla catalana, dels quals es va enamorar a través del testimoni i passió de Germà Colón, venint a Barcelona i València contínuament i estudiant majoritàriament temes de cultura i llengua del nostre territori, com el *Tresor* de Guillem de Copons, traducció medieval de Brunetto Latini, el *Tirant lo Blanc*, la *Doctrina Compendiosa*, que atribueix a Ramon Soler, Antoni Canals o la primera traducció de la *Vida de Santa Caterina de Sena*. Encara

recordem com ens demanava que li microfilmàrem els manuscrits d'Eiximenis i d'altres, com aprofitava cada viatge de recerca per a impartir conferències i classes als professors i alumnes de les nostres universitats i compartir experiències i projectes, sovint inici i camí de noves investigacions i noves perspectives en la nostra ciència.

Voldríem, Curt, que prengueres aquesta miscel·lània d'estudis com un obsequi dels teus col·legues i amics que valoren la teua tasca, la teua aportació i la teua bonhomia, que et portava a enfrontar-te a qualsevol tema nou sense por ni dubtes. Estem segurs que et farà goig que siga editada en terres valencianes, en l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, a les quals tu tantes contribucions has fet, acadèmiques i personals, quan començares a venir en els anys 80, quan ací no teníem ni tradició ni especialistes en la matèria que tu dictaves, que tantes inquietuds crearen. Una bona part dels col·legues que t'estimen no ha pogut contribuir a esta obra per altres compromisos previs, però hi ha volgut estar present des de la *Tabula Gratulatoria*.

En esta miscel·lània està representada tota la filologia catalana, la qual has divulgat pel món amb desenes de ressenyes i ponències en congressos, totes les universitats amb què tu t'has relacionat, les de dins (UA, UAB, UB, UdG, UJI, UOC i UV) i les de fora (Basilea, Binghamton, Toronto i Temple), i una bona part dels col·legues que més has estimat o amb qui més t'has relacionat.

Volem agrair de tot cor la col·laboració de les institucions, universitats, fundacions i projectes de recerca que han fet possible l'edició d'aquest volum, i, en especial, la de l'IIFV.

Per molts anys, amic i col·lega Curt, català de Basilea i suís de València.

Lola Badia
Emili Casanova
Albert Hauf

AMBIENT INTERNACIONAL I CULTURA DE CORT AL *CURIAL E GÜELFA*: PRIMER SUPLEMENT A L'EDICIÓ DE QUADERNS CREMA 2011

1. El rerefons literari del *Curial e Güelfa* com a punt de referència

L'estranyesa del *Curial e Güelfa* és fruit de l'anonimat i de la transmissió en una còpia única. El còdex acèfal 9750 de la Biblioteca Nacional de Madrid, retrobat tardanament, no duu ni rúbriques ni dedicatòria que il·lumini sobre l'indret i la data de composició. No s'ha detectat cap pista documental sobre la història del manuscrit ni consta que l'obra que conté sigui citada enlloc abans del retrobament a finals del segle xix.[1] Aquesta estranyesa, que ha incomodat la crítica amb resultats diversos, darrerament s'ha volgut multiplicar i distorsionar en termes que és millor deixar en l'oblit, talment com si fallessin les sàvies precaucions metodològiques que recomana Ferrando (2012) a la introducció del copiós recull d'estudis del qual és l'editor.

Els dubtes i les incerteses a propòsit del *Curial e Güelfa* s'han anat reduint i reconfigurant a mesura que s'establien els lligams entre la cultura de l'anònim autor i les coordenades culturals dels anys de la seva formació, que cal situar en l'àmbit de les corts ibèriques i italiana dels Trastàmara catalanoaragonesos. Per a trenar aquests lligams i obtenir un quadre de la cultura de l'anònim que homologui el teixit literari de la novel·la és imprescindible treballar des d'assumpcions sòlides. En primer lloc la que, des de Bohigas (1976), associa la veu del Melcior de Pando de la ficció amb la de l'anònim. La cinquantena que se li atribueix entorn dels anys quaranta del segle xv —la novel·la és anterior a la caiguda de Constantinoble el 1453 i posterior a l'entronització d'Alfons IV a Nàpols el 1442— situen la formació de l'anònim entorn de les primeres dècades

1. Remetem a la introducció i als comentaris de Badia & Torró (2011) per a l'argumentació de totes les afirmacions que aquí no se justifiquen en detall. Les citacions del *Curial* són preses d'aquesta edició crítica, amb la corresponent divisió en capítols (xifres romanes) i paràgrafs (xifres aràbigues).

del segle, que és el període on condueix la memòria dels cavallers amb noms reals (Joan le Mengre, Guillalmes del Chastel), és a dir els que no pertanyen a la ficció històrica d'un relat que transcorre al segle XIII de Pere II el Gran. Ho van assenyalar Riquer (1964) i Espadaler (1984) i ho ha documentat amb aportacions noves Beltran (2012).

La lectura del *Curial* contrastada amb la del *Filocolo* de Boccaccio que Jaume Torró practicava a les seves classes als anys noranta del segle passat va fer caure definitivament la bena dels ulls a propòsit de la cultura literària de l'anònim, però aportacions com les de Rico (1984), Bastardas (1987), Badia (1987 i 1988), Gómez Font (1988 i 1993) i Torró (1991) ja havien estat marcant un camí que no s'ha pogut transformar en discurs interpretatiu ferm fins que no s'ha pres consciència del paper decisiu de la cort d'Alfons IV i de la del seu germà Joan, quan era rei de Navarra, en la producció i en la recepció de la lírica —i per extensió de la narrativa— catalanes del quatre-cents (Torró 2001, 2002, 2004, 2008). Aquesta és també la base de la presentació del segle XV als volums II i III de la *Història de la Literatura Catalana*, dirigida per Àlex Broch (Badia 2013-2015).

Una epístola de Petrarca i el pròleg del *Filocolo* es combinen al primer pròleg del *Curial* per a donar el to de les aspiracions morals i estètiques de l'anònim (Torró 2012). El recurs a l'exegesi dantesca de comentaristes com Benvenuto da Imola sosté la teoria literària del pròleg del llibre III i de les poètiques ficcions que s'hi desenvolupen, en especial el consistori del temple d'Apol·lo del capítol III.10. L'error conjuntiu que relliga el text del *Curial* amb l'exemplar glossat de l'*Eneida* sobre el qual treballava Enric de Villena en la seva traducció castellana és una bella prova de la connexió de l'anònim amb l'ambient cultural de les primeres corts dels Trastàmara (Badia & Torró 2010). Aquest article aporta noves clarícies sobre la por que Curial tingué d'Hèctor al consistori suara esmentat i completa els suggeriments continguts en la menció que es fa a la novel·la de la vila francesa d'Angers: dues noves tessel·les del rerefons literari del *Curial*.

2. Curial a Angers

El *Curial e Güelfa* esmenta tres vegades Angers, cap i casal de la regió d'Anjou a l'actual departament 49, Maine et Loire. L'Anjou va ser el bressol del l'imperi Plantagenet al segle XII, comtat al segle XIII i ducat a partir del XIV, a mans d'una dinastia molt ambiciosa, emparentada amb la casa reial de França (Lebrun 1975; Dornic 1971). Tot i que no és possible desentrellar-ne el motiu exacte, la triple menció d'Angers no pot ser casual.

Cal recordar que tots els topònims del *Curial* es poden situar en un mapa d'Europa i del pròxim Orient, de Londres a Tunis i de Solsona a Jerusalem. La primera aventura de Curial s'esdevé a la cort imperial i l'anònim manté la versemblança amb el nom de dos llinatges ducals de l'Alemanya meridional, Bavària (Baviera) i Ostalritxe (Àustria). La seva primera victòria en combat sin-

gular a Hongria, en canvi, evoca el teatre geogràfic de les croades dels segles XIV i XV;[2] Curial coronarà la seva carrera militar dirigint les tropes cristianes precisament a les terres orientals de l'Imperi.

La Corona d'Aragó és present al *Curial* com a referent de cortesia, bona cavalleria, valentia i honestedat en general, però Curial no posa els peus a Catalunya i tan sols visita Sicília de passada. Barcelona s'esmenta a propòsit de la cort del rei, quan Pere hi rep els vencedors del torneig de Montferrat i quan Curial demana, des de París, un company per afrontar el combat amb el Sanglier.[3] El tresor de Faraig arriba sa i estalvi a terres cristianes gràcies als bons oficis d'un mercader de Solsona. En aquest context l'esment d'Eivissa dintre de la ruta del comerç de la sal és una pinzellada versemblant.

El viatge de Curial al llibre III comença a Gènova, que és el port natural del Montferrat. S'esmenten Portvendres (Portovenere), les illes de Sicília i de Ponça, Nàpols (dita Partènope, com al *Filocolo*), Alexandria d'Egipte, Jerusalem, el monestir de Santa Caterina del Sinaí, i, finalment, Tunis. En canvi, de Grècia, se'n donen els topònims per perífrasi d'Atenes («aquella ciutat antiga, noble e molt famosa, que donà lleis a Roma, e mirà aquell estudi famós en lo qual la ciència de conèixer Déu s'aprenia [i. e. l'Acadèmia platònica]. E així com aquell qui era home científic e qui nulls temps lleixava l'estudi, alegrà's molt de les coses que li foren mostrades e dites») i Tebes («Anà més e viu aquella ciutat que primerament murà Cadmo, de la qual tant escriví Estaci en lo seu *Tebaidos*. Viu los sepulcres d'Etíocles e Polinices, cruels germans fills d'Èdipo e de Jocasta»), i el Parnàs amb els colls de Cirra i Nisa, en un context intensament poetitzat que també té les seves arrels narratives al *Filocolo*.

Romanen indeterminats a la frontera oriental de l'Imperi els llocs del combat de Curial amb Critxí i de la gran batalla campal que l'anònim relaciona amb Titus Livi —però que remet als *Comentaris de la guerra civil* de Cèsar (III.32.8, Badia &Torró 2011: 694). També queda desdibuixada Anglaterra.

Llevat del cas de Tunis amb la seva horta, l'anònim no descriu els indrets on situa l'acció, però fa servir alguns noms de ciutats com a marques d'autenticitat. El relat comença al Montferrat, que històricament era part integrant de l'Imperi, i acaba al Puig de Nostra Dona (Puy-en-Velay, al departament 43, Haute Loire) i a París. En relació amb Montferrat, a l'actual regió del Piemont, tot just esmenta dues localitats, Casalo (Casale) i Pont d'Estura (Pontestura). Pel que fa a la tria d'aquest escenari, que l'acció de la novel·la vincula a França, convé

2. L'emperador Segimon de Luxemburg, que també era rei d'Hongria i de Bohèmia (1387-1437), estava en contacte amb la cort aragonesa des de l'entrevista amb Ferran d'Antequera a Perpinyà de 1416 (Ryder 1992: 59-66).

3. L'anònim usa un topònim menor, la Roca del Vallès —la primera etapa del camí de París, trenta quilòmetres al nord de Barcelona—, quan descriu la partença precipitada d'Aznar d'Atrosillo per anar a lluitar amb Curial contra el Sanglier. El «desaire» que el cosí de Fàtima va «passar en Barcelona» és un referent geogràfic realista en una conversa entre els amos tunisencs del captiu Curial.

tenir present que la trama bàsica del *Curial* desenvolupa motius trobadorescos que expliquen literàriament tant l'origen com la localització del final feliç de la novel·la: el record de Raimbaut de Vaqueiras obvia la tria del Montferrat i el vot de la Güelfa, la del Puig de Nostra Dona.[4] La inducció trobadoresca arriba fins al principat d'Orange, que el rei de França atorga a Curial: Orange, que en occità és Aurenga, evoca el trobador del segle XII, Raimbaut d'Aurenga. Orange al segle XV era un feu de l'Imperi i no es va incorporar al regne de França fins al tractat d'Utrecht del 1713. Que el rei de França en disposi trenca puntualment la versemblança que sol practicar l'anònim.[5]

L'Europa que se'ns presenta a la novel·la és fonamentalment francocèntrica. Si els esments de Barcelona són set, els de París, la «gran vila», on el rei de França fa celebrar el matrimoni de Curial i la Güelfa, depassen la trentena. Al principi i en el coronament de la carrera de l'heroi el rei de França comparteix l'autoritat amb l'emperador d'Alemanya, però és el primer, en la ficció, qui té la potestat de buscar un marit per a la Güelfa. Els topònims francesos del *Curial* són, tanmateix escassos: Melú és la vila situada a quaranta-un quilòmetres al sud-est de París on se celebra el torneig del llibre II.[6] Avinyó i Marsella s'esmenten tot passant en una mateixa seqüència, juntament amb Santa Maria del Puig, a III.25.1 (Badia & Torro 2011: 484):

> Curial se'n va a Massella e allí adobà's algun poc. E despuis anà a Avinyó e adobà's millor e cresqué son estat. E anà per França fins que hac vint cavalcadures.[7] E anà a Santa Maria del Puig e tenc novena en l'esgleia. E estec allí algun temps, donant-se plaer tant com podia.

4. A Badia & Torró (2014: 11-12) s'aporten noves dades sobre el paper de la tradició catalana de Raimbaut de Vaqueiras; d'altra banda, Riquer (1964) ja va explicar que segons el conte 64 del *Novellino*, un amant caigut en desgràcia necessita el suport de la cort en pes reunida al Puig de Nostra Dona per a vèncer la reticència de l'estimada: la Güelfa sotmet Curial a la mateixa prova.

5. Al segle XII Aurenga/Orange pertanyia a la de la família dels Baus i el 1393 va passar als Chalon, senyors d'Arlay al Franc Comtat. Els Chalon eren vassalls dels ducs de Borgonya, però el 1432 es van decantar pel bàndol del duc d'Orleans (Waley 1976: 120). Ferrando (1997: 365) recorda que la branca de la família dels Baus que posseí el principat d'Aurenga s'extingí el 1417, mentre que la que s'havia instal·lat a Nàpols al segle XIII va italianitzar el nom del llinatge amb Del Balzo tot mantenint l'escut d'armes. Els Del Balzo foren valedors de la causa d'Alfons el Magnànim.

6. Beltran (2012) apunta una connotació rellevant del topònim Melú a mitjan segle XV: era l'indret on el 1418 Carles VI i el delfí de França van haver de pactar amb el bàndol dels Borgonyons, després que aquests haguessin ocupat París i derrotat els Armanyac durant el període més violent de la Guerra dels Cent Anys.

7. Son les que li ha assignat la Güelfa a III.24.7: «Güelfa (sospirà e dix): No hagués jo haüda ab ell pitjor sort que ell ab mi. E d'açò no pus. Anats. E Melcior done-li ço que haja ops per metre's en estat de vint cavalcadures, e en aquell lo mantenga e done-li los joiells e robes que li lleixà empenyorades com s'hic partí» (Badia & Torró 2011: 483-484).

Ja en possessió del tresor de Faraig, Curial s'ha presentat d'incògnit davant de la Güelfa que, malgrat fer-lo fora d'acord amb el seu vot, li renova la protecció econòmica i això fa que el protagonista cregui, amb raó, «haver cobrada la Güelfa» (ibídem); com que és ric, «se donà a viure mollament e lasciva, com si fos arquebisbe o gran prelat» (ibídem).

Marsella és el port on hauria pogut arribar per mar a la Provença, que és on sembla que Curial s'instal·la durant el període de la disbauxa. En aquest context, és inevitable relacionar Avinyó, que era seu universitària (Verger 1975), amb les sagnants condemnes de Petrarca, en vers italià i en prosa llatina, que l'anomenava Babilònia i mare de totes les perversions.

La Provença només és present al *Curial* a través dels llinatges de Gout (Goult, Agoult o Agot) i Saut (o Sault), esmentats a II.5.8 a propòsit dels amors (no documentats) de Ramunda de Gout, filla del senyor de Saut, amb el senyor de Salanova, que era un llinatge de la Savoia amb senyoria a Sallenôves, prop d'Annecy (II.5.8, ibídem: 236). Ferrando (1997: 364-365) recorda la figura de Ramon d'Agot, senyor de Saut, que va fer d'ambaixador a la cort d'Aragó per negociar el casament de Lluís II d'Anjou amb Violant, filla de Joan I i Violant de Bar. La connexió amb els Anjou torna a propòsit del seu fill, Folquet d'Agot, gran camarlenc de Violant d'Aragó i després de Renat d'Anjou, que va residir a Nàpols juntament amb aquest (1435-1442).

L'endemà de la visió de Bacus Curial, reformat, «féu cercar llibres en totes les facultats» (III.26.6, Badia & Torró 2011: 488). Sembla que no ho hauria pogut fer materialment a Avinyó, perquè a mitjan segle XV a França només hi havia dues universitats amb totes les facultats: París i Angers (Brovia 2013: 5). Per això deu ser Angers el lloc on troba Curial l'emissari del marquès de Montferrat al capítol següent: «L'escuder s'hic partí e anà tant fins que trobà Curial en Angers» (II.27.3 ibídem: 489). El lloc que Curial tria per refer la seva vida intel·lectual és la capital de l'Anjou; ho confirma el darrer esment del topònim: «Mas aquell gentilhom del marquès qui fonc tramès a Curial a Angers, sens saber-ho lo marquès, anà a Curial e dix-li com lo marquès era vengut desfressat […]» (III.31.5, ibídem: 502).

Angers tenia una brillant tradició d'estudis escolars al segle XII —Marbodi, Hildebert de Lavardin, Baudri de Bourgueil— i havia produït canonistes famosos al XIII, però l'ampliació de facultats de la de dret a les d'arts, teologia i medicina va lligada a una butlla del papa d'Eugeni IV del 3 d'octubre de 1432, en temps del duc Lluís III d'Anjou, fill de Violant d'Aragó, i del rei de França Carles VII, que era el seu gendre (Denéchère & Matz 2012: 48).

La primera menció d'Angers al *Curial* convoca connotacions d'altra mena. Es troba al llibre II (II.37.4, Badia & Torró 2011: 349), just abans que comenci el combat entre Curial i el Sanglier:

> E mentre en açò estaven, un frare menor, lo qual dien que era home de molt santa vida e de la casa real de França, com fos en

> Angers e oís parlar d'aquesta batalla, correc e vénc a París, en aquell cas que ja los cavallers devien eixir dels tendellons per combatre. E ab cor impacient, a grans crits, dix al rei:
>
> —¿Est infel o què és ço que fas? ¿Per què et constitueixs enemic de Déu, venint contra la sua llei, la qual prohibeix aquestes follies? Digues, senyor, ¿aquests cavallers combaten contra moros per mantenir la llei de Crist? ¿O volen matar Herodes, son enemic? ¿O què és açò?

Aquest franciscà de santa vida, dotat de tanta fogositat verbal, es precipita d'Angers a París i es pot permetre d'increpar el rei de França perquè és parent seu, però tot i així «a empentes lo gitaren d'aquell lloc» (ibídem). A propòsit d'aquesta singular anècdota, el comentari de Badia i Torró (2011) evoca la figura de sant Lluís d'Anjou, nét de Carles I, l'enemic de Pere II el Gran. Sant Lluís d'Anjou (1274-1297) va ser frare franciscà i bisbe de Tolosa. Durant la seva infantesa havia estat presoner dels reis d'Aragó a Catalunya. També s'hi anota el saqueig de Marsella que Alfons IV el Magnànim va dur a terme l'any 1423. Zurita (v.xiii.xxii) explica que el rei es va apoderar de les relíquies de sant Lluís d'Anjou, que avui reposen a la catedral de València. És una connexió interessant, perquè afecta Marsella, una de les comptades ciutats franceses que surten a la novel·la. També deu ser l'única que relaciona indirectament el *Curial* amb la ciutat de València.

Al castell d'Angers es conserva un monumental tapís de l'Apocalipsi, format per noranta escenes sobre la fi dels temps, comissionat per Lluís I d'Anjou, el sogre de Violant d'Aragó. El va dissenyar Jean Bondol i va ser teixit a París per Nicholas Bataille, entre 1377 i 1382. Renat d'Anjou (1409-1480), fill segon de Violant d'Aragó, va succeir el seu germà Lluís III el 1434 en el ducat. Entre les moltes aventures polítiques, cavalleresques i culturals de la seva vida, destaca el mecenatge de les arts que va exercir a Angers, concretament al castell de la vila, on havia nascut, i que va transformar en un palau envoltat de jardins (Dornic 1971: 48-57). El tapís de l'Apocalipsi, que hauria pogut inspirar el rampell del frare de santa vida, era —juntament amb una nodrida biblioteca (Brovia 2013: 29)— una de les joies de l'herència familiar que ennoblien aquest castell (*L'Europe des Anjou*, 2001: 262).[8]

Els tres esments d'Angers al *Curial e Güelfa* confirmen la desactivació literària de l'enemistat secular dels reis d'Aragó i la casa d'Anjou: es palesa en el tracte deferent que l'anònim atorga a Carles I de Nàpols quan Curial el visita al començament del llibre iii, detall que ha fet pensar en una datació de l'obra posterior a la conquesta de Nàpols d'Alfons IV (Waley 1974: 249). L'absència

8. En aquesta adreça de youtube <https://www.youtube.com/watch?v=9g5hY2_6dPg> (consultada el 3 de novembre del 2014) es mostra com va ser recuperat el 1973 i se n'enfoquen algunes de les escenes més impressionants. La peça restaurada es pot visitar al Musée de la Tapisserie del castell d'Angers.

d'aversió pels Anjou és un tret ben impropi si el situem al segle XIII —només s'han d'evocar Desclot i en Muntaner— i suggereix alguna forma de familiaritat amb aquesta dinastia per part e l'anònim: és tot el que és raonable deduir de les tres mencions d'Angers.

Al torneig de Melú es dibuixen dos bàndols que, a grans trets, reprenen els de la Guerra dels Cent Anys, un sagnant conflicte que havia arribat a la fi amb el tractat d'Arràs de 1435, quan es van tancar les disputes del rei de França amb el comtat de Borgonya. Els defensors de la plaça, «els de dintre» són dels llinatges d'Anjou, Poitieus, Barbant, Roam, Agravila, Borbó, amb el propi rei de França, capitanejats pel duc d'Orleans (el títol ducal és una llicència poètica, Waley 1974: 251). Els contraris, «els de fora», pertanyen als llinatges de Borgonya, Vergues (vegeu Badia & Torró 2011: 604-605), Sant Jordi, Flandes i els anglesos d'Arbi , Claucestre, Salisberi, amb el rei d'Anglaterra. Els aragonesos de Pere el Gran i Curial lluiten amb els de fora. Hi ha sintonia amb Borgonya, Vergues i Sant Jordi, i fins i tot s'estableixen llaços d'amistat, però Curial entra en conflicte amb els anglesos, pels quals l'anònim no mostra gens de simpatia;[9] en canvi en mostra molta per al comte de Foix.[10]

En aquest repartiment tan matisat de «bons i dolents», el duc d'Anjou fa clarament el paper d'adversari del rei Pere «qui havia un poc lo ventrell gros contra els franceses, per raó del duc d'Anjou, qui havia mort son sogre» (II.16.3, Badia & Torró 2011: 284). Els Anjou eren ducs al segle XV i aquí l'atribució del títol torna a ser una llicència poètica perquè el personatge evoca Carles, comte d'Anjou i de Provença, que fou rei de Nàpols (1227-1285) i que va derrotar Manfred, el pare de Constança, muller de Pere II d'Aragó: «e vol mal al duc d'Anjou e a tota la sua casa, segons que he oït, per ço com ha mort lo rei Mamfrè, son sogre» (II.13.8, ibídem: 277). La llicència poètica continua perquè l'anònim, citant el *Purgatori* de Dante a II.41.1.2 (ibídem: 361), sap perfectament qui hi ha al darrera del personatge del «duc» d'Anjou que lluita a Melú i això no priva presentar Carles d'Anjou amb tots els honors de la cortesia quan Curial el visita a Nàpols a III.4.4 (ibídem: 402). Cal tenir present, és clar, l'aurèola de prestigi que envolta els Anjou de Nàpols en la narrativa de Boccaccio, començant pel pròleg del *Filocolo* que sabem que l'anònim coneixia.

La referència explícita a Dante i la indirecta a Boccaccio palesen les arrels literàries de les tries de l'anònim. Les tres mencions d'Angers s'escapen d'aquesta dinàmica i podrien apuntar a un vincle no literari amb aquesta vila a través de la figura històrica de Violant d'Aragó (1384-1443), la filla de Joan I de Violant de Bar —de qui no se sol parlar a la bibliografia sobre les connexions franceses del *Curial*—, que ja s'ha esmentat un parell de vegades en aquest escrit. Violant

9. A II.19,7-10 paren una emboscada al protagonista; quan aquest lluita a Anglaterra amb Guillalmes del Chastel (III.28) ho fa en un ambient hostil i del tot mancat de cortesia.

10. Tot i estar més arrenglerat amb els de dintre, intenta d'entrar a formar part del bàndol on hi ha el rei d'Aragó, que acaba adobant a cavaller el seu fill.

d'Aragó, que es va casar amb Lluís II duc d'Anjou i rei de Nàpols el 1400, va tenir aspiracions personals al tron d'Aragó a la mort del seu pare el 1396 i per al seu fill Lluís durant l'interregne. Vídua des del 1417, Violant, que residia a les possessions angevines del llinatge del marit —Tours, Angers, Saumur— va exercir un paper clau en l'accés al tron francès del seu gendre, Carles VII de Valois, el 1429, i va donar un suport substantiu a santa Joana d'Arc. També va exercir de mecenes de les arts com el seu fill segon Renat: hom li atribueix l'encàrrec de les espectaculars *Grandes Heures de Rohan* (ms. llatí 9471 de la BnF). Violant dóna, al nivell de la reialesa, el mateix perfil de vídua sàvia en l'administració del patrimoni que avui reconeixem en la Teresa d'Híxar d'Ausiàs March. Amb el seu seguici van marxar al nord de França acompanyants catalans que mantenien contactes amb l'entorn cortesà de Barcelona (*L'Europe des Anjou*, 2001: 260).[11]

3. Hèctor, Curial i Astíanax

Són conegudes les lectures en veu alta que Alfons IV el Magnànim es feia fer de Titus Livi, de Juli Cèsar, de Quint Curci i de Virgili, acompanyat dels seus familiars i cortesans, entre els quals hem de comptar nobles, cavallers i gentilhomes, això és, els homes d'armes, i els secretaris i professionals de la paraula i de la ploma, formats en la gramàtica, l'oratòria i el dret, els quals intervenien i debatien quan algun passatge cridava l'atenció del rei i mereixia un comentari. Així ens ho fan saber Antonio Beccadelli, dit el Panormita, en *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* (Duran 1990: 94, 104, 110, 144-145, 264-265) i Valla en l'*Antidotum in Facium* (Regoliosi 1981: xxiv-xxvi, 13-16, 304-6), on recorda:

> nihil illi [Alfons el Magnànim] iucundius cadere solet quam quoties lectio cum erudita aliqua questione transigitur, sive ut aliquid discat sive ut admirabile ingenium quo nullo cognovi prestantius admirabilemque rerum copiam quas expertus est ostentat

i així ho divulgà Ametller i Viñas (1903-28: iii, 105-9). Això era així *vel domu vel belli*, a palau o la tenda del rei al camp de batalla, on coincidien catalans, aragonesos, sicilians i napolitans, homes formats en la cultura medieval i homes formats en la nova cultura humanística que s'estava imposant a les corts senyorials i a les cancelleries dels comuns d'Itàlia. Titus Livi, Juli Cèsar i Quint Curci havien d'interessar el rei i els homes d'armes que l'acompanyaven especialment com a regiments de prínceps i com a tractats de la cavalleria i de la

11. Per al seguici de Violant i per a Teresa d'Híxar, vegeu els textos de Torró i de Cabré a Badia (2013-215: ii, 323, n. 37, i 355-356).

guerra, en els quals trobaven exemples del bon govern, d'eminents capitans en la guerra a camp obert, en la conquesta o la defensa de ciutats i castells, en batalles i setges per mar i per terra. L'*Eneida* és el relat de les aventures d'Eneas de Troia fins arribar al Laci, embolcallat de faules poètiques. En l'èpica l'heroi és el protagonista i el relat de la guerra es focalitza i es fragmenta en les proeses i els combats singulars d'Eneas, Pal·lant, Turn, Mezenci, Camil·la o episodis singulars com la caiguda de Troia, la fatal temeritat de Nis i Eurígal o el duel entre Eneas i Turn amb la victòria final. Historiadors i poetes s'unien per rememorar «les gestes e històries antigues dels hòmens forts e virtuosos, com sien espills molts clars, exemples e virtuosa doctrina de nostra vida» en batalles campals i en camp clos, com Joanot Martorell escriu al pròleg del *Tirant*. El llibre novè de l'*Eneida* narra la incursió nocturna de Nis i Eurígal al campaments dels rútuls, els quals, vençuts per la son i pel vi, dormen com pedres. Els dos joves guerrers troians guanyen el campament dels enemics i en fan una espantosa carnisseria. Quan s'apropa el dia, tots dos fugen. Llavors el casc d'Eurígal, amb el vistós plomall, els traeix en reflectir els raigs contraposats de la lluna. Volcent, un dels capitans dels rútuls, els descobreix i tots dos trobaran la mort («et galea Euryalum sublustri noctis umbra / prodidit inmemorem radiisque aduersa refulsit», vv. 373-374). Quan abandonaven el camp enemic, Eurígal prengué i es posà l'elm de Messap, que se li ajustava al cap perfecte, guarnit de crinera («tum galeam Messapi habilem cristisque decoram / induit», vv. 365-366). En molts altres passatges de l'*Eneida*, Virgili s'entreté a detallar-nos els elms dels herois; per exemple, al començament del mateix cant, ens fa saber que Turn es cofa, encès de fúria, un casc d'or de crinera roja («cristaque tegit galea aurea rubra», v. 50). Aquests detalls havien de desvetllar necessàriament l'atenció del rei i dels nobles i els homes d'armes que l'acompanyaven, i els cavallers, en el seu afany d'emular els herois de l'antiguitat, es feien fer elms, cimeres i estendards a imitació dels antics. Francisco Rico escriví un article sobre el tema amb important bibliografia titulat «Un penacho de penas. Sobre tres invenciones del *Cancionero general*» (1966), reescrit en «Un penacho de penas. De algunas invenciones y letras de caballeros» (1990). En la Florència més exquisida del Renaixement, els obradors d'Andrea Verrocchio, Agnolo Poliziano i Botticelli foren requerits en la *giostra* de 1475 per al dibuix de l'armadura, l'elm i l'estendard de Giuliano de' Medici, germà de Lorenzo il Magnifico (Ruggieri 1977). Com no podia ésser d'altra manera, la *quoties lectio* dels antics de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim interpel·là i renovà la moda de les justes, divises, mots i empreses o invencions que F. Rico vincula als infants d'Aragó en «Unas coplas de Jorge Manrique y las fiestas de Valladolid en 1428» (1990), que R. Beltran (2007) i Joan Domenge (2010: 307-325) han mostrat per al *Tirant* i l'entorn d'Alfons el Magnànim. Aquesta és una tradició que, d'acord amb Jaume Riera (2002), es comença a documentar a casa nostra amb el timbre de la vibra de Pere III el Cerimoniós, amb les empreses de Joan I i Martí I. En resum, una tradició cavalleresca medieval que imita i emula els

herois artúrics al costat dels herois de l'antiguitat o de l'Antic Testament, com es comprova en el pròleg de Joanot Martorell al *Tirant*. En un ambient on els components ornamentals del casc adquireixen cada vegada més importància pel seu valor identificador i representatiu, els elms s'omplen de cimeres amb figures, emblemes i senyals heràldics, especialment en justes i parades (Riquer 1968: 119-122), per força els cascs i les crineres dels antics havien de cridar l'atenció. Així ho testimonien les parades festives, les justes i les parades i el camp de batalla del *Tirant*:

> Lo Duc de continent se mès primer e tota la gent d'armes passà davant lo Rei, molt ben armats e ab bell orde e ab molts cavalls ab paraments de brocat e xaperia d'or e d'argent, e moltes cobertes e pennatxos e cimeres a modo d'Itàlia e de Llombardia.
>
> (cap. 41; Riquer 1990: 189)

> Pres comiat Tirant de totes les dames e de tots los que allí eren. Com foren baix al cavalcador dix Tirant: —No seria bo, puix l'Emperador està a la finestra e totes les dames són eixides per mirar-nos, que cavalcàssem los cavalls encobertats ab los bacinets en cap, puix tenim pennatxos grans e bells, e féssem ací un fet d'armes ab les llances, aprés ab les espases, no fent-nos dan negú? —Molt me plaurà —dix Tirant— que es faça.
>
> (cap. 133; Riquer 1990: 425-426)

> Aprés que lo Gran Conestable e Diafebus foren patits, los turcs estaven molt desesperats, com dues voltes, maldeien del món e de fortuna qui en tanta dolor los havia posats, com trobassen per compte los fallien, entre morts e presos, més de cent mília hòmens. E estant amb aquesta ira tingueren consell en quina forma porien dar mort a Tirant; per què fon deliberat que lo rei d'Egipte la hi donàs, per ço com era molt entès e en les armes més destre que negú de tots los altres, e dels moros millor: de dues selles molt bon cavalcador, armaria's a la nostrada segons en Itàlia s'acostuma fer, ab sos pennatxos e los cavalls encobertats.
>
> (cap. 148; Riquer 1990: 496-497).

> Vist lo Soldà que los crestians li havien parada batalla, ordenà prestament la sua innumerable host, e féu posar tota la gent d'armes en orde, ço és tots los qui portaven llances e pavesos posaren primers, ab grans pavesos de barrera que tenien, e bancs pitjats e semblants coses, d'açò feren davantera. Aprés de les llances venien los ballesters e arquers. Aprés d'aquests venien los crestians qui lo sou havien pres del Gran Turc, ab los cavalls molt bé encobertats e ab grans pennatxos, e aquests estaven ben quinze passes lluny dels ballesters.
>
> (cap. 157; Riquer 1990: 530)

Lorenzo Valla emprengué la traducció de la *Ilíada* d'Homer durant els anys que estigué a la cort d'Alfons IV el Magnànim. Traduí només els primers setze cants (Psalidi 2008). Ni Bartolomeo Facio ni el Panormita ens donen notícia d'alguna lectura d'Homer durant la *quoties lectio*, però probablement tingui molt a veure amb la malvolença de tots dos envers Valla. En canvi, en trobem una notícia indirecta en les referències als herois de la *Ilíada* al proemi dels *Gesta Ferdinandi regis Aragonum* de Valla (Besomi 1973: 6), en un famós passatge criticat per Facio on aparella Orlando i Rainaldo amb Hèctor, Eneas i Aquil·les (Besomi 1973: 59-60; Rao 1978: 78-81; Regoliosi 1981: 225-8), i especialment quan, immediatament després de lloar la castedat matrimonial de Ferran I d'Antequera, recorda la controvèrsia i la discussió davant el rei «uter prestantior in bello extitisset Hector an Achilles» i la intervenció del noble Juan Fernández de Heredia, i aprofita l'avinentesa per defensar la figura d'Aquil·les (Besomi 1973: 184-185). Doncs bé, en el cant sisè de la *Ilíada*, Hèctor, de casc llambrant (κορυθαίολος, un epítet èpic exclusiu d'Hèctor, que significa que agita la crinera del seu casc, o segons altres amb elm de crinera flamejant), s'acomiada de la seva esposa vora les portes Escees. Hèctor besa el seu fillet Astíanax i s'acomiada d'Andròmaca. La muller havia pujat dalt la torre acompanyada de la mainadera, que duia i protegia la criatura al pit ben agafada amb els braços. En veure Hèctor, la muller i la mainadera li van a l'encontre. En un moment, Hèctor s'inclina sobre el fill, però l'infantó xiscla de por i s'amaga al pit de la seva nodrissa, espantat de la vista del seu pare, tremolant a la vista del bronze resplendent i de la cimera de la cua d'un cavall, que ha vist onejar terriblement al cim de l'elm. El pare riu, es lleva l'elm del cap i el deixa, resplendent, a terra. Finalment besa el fillet i el gronxa als seus braços. Eleva una pregària a Zeus, posa l'infant entre els braços de la muller estimada i, després d'adreçar-li unes paraules consoladores, torna a prendre l'elm de crins de cavall (*Ilíada* VI, 390-502). Aquesta escena és exactament la que té a la ment l'anònim quan escriu (III.10.3, Badia & Torro 2011: 427):

> E, dormint, oí grans crits e fonc-li vijares que es despertàs (emperò ell dormia així fort que no l'hagueren despertat lleugerament), e fonc-li mostrat en aquell somni Hèctor, fill de Príam, lo qual ell tota la sua vida veure havia desitjat; e la paor que d'ell hagué fonc tanta que si Honorada, sa mare, fos estada present, dins lo seu ventre, si pogués, o almenys davall les sues faldes, vergonyosament fugint, esglaiat, se fóra amagat de por,

i altra vegada en (III.26, Badia & Torro 2011: 487),

> Però com Curial veés prop la darrera dea Hèrcules, fill de Júpiter e d'Almena, lo qual mentre visqué fonc lo pus fort e pus savi del món, e el veés vestit de pell de lleó, ab aquella espaventable cara, hac molt gran por; e nulls temps havia haüda paor sinó d'Hèctor, fill de Príam, e ara l'hac d'aquest

En la visió en somni, Curial sent la por d'Astíanax en veure el seu pare cofat amb un elm resplendent amb una crinera de cua de cavall onejant com una flama, i hauria corregut a refugiar-se dins el ventre de la seva mare o almenys davall les seves faldes, com Astíanax corre a refugiar-se a la falda de la nodrissa. Lola Badia (1987: 274) cridà fa anys l'atenció sobre la cultura d'oïdes de l'anònim, reprenent les paraules de l'anònim informant que Curial havia conegut Atenes, Tebes i el Parnàs de doble cim d'oïdes («e moltes coses antigues, les qual de paraula havia oïdes», III.10, Badia & Torró 2011: 427). Es fa difícil de creure que l'autor del *Curial e Güelfa* llegís grec, i fins que hagués llegit els setze primers cants traduïts al llatí per Lorenzo Valla durant la seva estada a la cort napolitana. Almenys no n'hem sabut trobar cap altre record en tot el *Curial e Güelfa* després d'una lectura reposada dels nou primers cants en grec. Documentar la cultura d'oïdes és molt difícil per la naturalesa d'aquesta transmissió, però és molt probable que el coneixement d'aquest passatge es degui a una *quoties lectio* de la *Ilíada* del rei Alfons acompanyat dels seus homes d'armes familiars i dels seus homes formats en el dret i en la paraula, en el qual l'elm d'Hèctor meresqué, com no podia ésser altrament donada la dimensió del personatge, l'interès i el comentari de nobles i cavallers.[12] Aquella sessió es gravà en la memòria de l'autor de *Curial*, la qual cosa no exclou que en el moment de l'escriptura consultés el passatge en qüestió. El passatge en grec (VI, 466-470) diu:

> ὣς εἰπὼν οὗ παιδὸς ὀρέξατο φαίδιμος Ἕκτωρ·
> ἂψ δ᾽ ὃ πάϊς πρὸς κόλπον ἐϋζώνοιο τιθήνης
> ἐκλίνθη ἰάχων πατρὸς φίλου ὄψιν ἀτυχθεὶς
> ταρβήσας χαλκόν τε ἰδὲ λόφον ἱππιοχαίτην,
> δεινὸν ἀπ᾽ ἀκροτάτης κόρυθος νεύοντα νοήσας.
>
> [«Havent parlat així, el preclar Hèctor s'inclinà sobre el fill, i l'infant xisclà i es va apartar d'ell cercant refugi en el pit de la seva nodrissa, de bella cintura, pres d'esglai davant el seu pare, estremint-se tot ell a la vista del bronze i la crinera que, dalt la cresta de l'elm, onejava terrible»].[13]

La paraula grega ὁ κόλπος significa el pit, la falda, el ventre o les entranyes, i l'expressió «dins lo seu ventre, si pogués, o almenys davall les sues faldes» convé relacionar-la amb els doblets de traducció. En efecte, Valla (Biblioteca Universitària de València, Ms. 413, ff. 62v-63r) la traduí per la paraula llatina *sinus*, que té tots aquests significats:

12. Es pot proposar un origen també d'oïdes per a la reminiscència dels *Comentaris de la guerra civil* de Cèsar de III.32.8 (Badia & Torró 2011: 694).

13. Traducció de Montserrat Ros a l'edició de la «Col·lecció Bernat Metge», Homer (2005-2009: II, 74).

> Sic locutus Hector utranque manum fili/um amplexaturus extendit. Ille aversans patrem atque exclamans in sinum sese nutricis infudit. Expaverat enim clausam patris galea faciem, micantemque ferro bucculam, terribilesque super conum et motu ipso minaces cristas. Ad quam formidinem pater ac mater cachinnos sustulerunt. Mox Hector dempta capiti galea humique deposita filium iam nihil timentem postquam osculatus est atque in manus sumpsit.

4. Corol·lari conclusiu

El *Curial e Güelfa* va ser escrit a la quarta dècada del segle xv en un ambient cortesà catalanoaragonès de marcada projecció internacional. Ho demostren el marc geogràfic de la ficció i l'estímul creativament elaborat de les fonts literàries: aquesta contribució ensenya que es poden afegir encara molts matisos al que s'ha esbrinat fins ara. Les conseqüències que se'n poden treure pel que fa a la resolució de l'enigma de l'autoria, el lloc de composició i el destinatari són nul·les perquè continua mancant-hi la documentació. Per contra, aportacions com les que s'ofereixen aquí confirmen que el text de l'anònim pertany a un horitzó lingüístic volgudament internacional i supradialectal, fruit de la vigència del català administratiu de la cancelleria dels temps d'Alfons IV el Magnànim. S'explica i s'argumenta a Badia & Torró (2014) i a Badia (2013-2015: II, 105-116). Ho abona la proposta d'una variant dialectal de transició entre català i valència per al *Curial* que es defensa a Colon & Perea & Ueda (2012), que no difereix gaire del «comun llenguatge català».

Lola Badia
Centre de Documentació Ramon Llull
Institut de Recerca en Cultures Medievals
Universitat de Barcelona
Jaume Torró
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Ametller y Viñas, José (1903-28), *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo xv*, Girona, Impr. y Librería de P. Torres.

Badia, Lola (1987), «La segona visió mitològica de Curial: Notes per a una interpretació de l'anònim català del segle xv *Curial e Güelfa*», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. 14 (= *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 6), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 265-292.

— (1988), «De la reverenda letradura en el *Curial e Güelfa*» dins *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 121-144.

— dir. (2013-2015), *Literatura Medieval* (I-III), dins Àlex Broch (dir.), *Història de la Literatura Catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona.

Badia, Lola & Jaume Torró (2010), «Curial entre Tristán y Orlando» dins *Estudios sobre la Edad Media y la temprana Modernidad*, dins Francisco Bautista i Jimena Gamba Corradine (eds.), San Millán de la Cogolla, El Semyr / Cilengua / La Semyr, pp. 43-60.

— ed. (2011), *Curial e Güelfa.* Edició crítica i anotada, Barcelona, Quaderns Crema.

— (2014), «El *Curial e Güelfa* i el "comun llenguatge català"», *Cultura Neolatina*, vol. LXXIII, fasc. 3-4, pp. 7-47.

Bastardas, Joan (1987), «El suïcidi literari de Camar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la *Curial e Güelfa*», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. 14 (= *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 6), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 255-263.

Beltran, Rafael (2007), «Invenciones poéticas en *Tirant lo Blanc* y escritura emblemática en la cerámica de Alfonso el Magnánimo», dins Juan Manuel Cacho Blecua (coord.), Ana C. Bueno Serrano, Patricia Esteban Erlés i K. Xiomara Luna Mariscal (eds.), *De la literatura caballeresca al «Quijote»*, Saragossa, Prensas Universitarias, pp. 59-93.

— (2012), «El mariscal Boucicaut, Guillaume du Chastel i Pere de Cervelló al *Curial e Güelfa* i al *Jehan de Saintré*: connexions històriques i literàries», dins A Ferrando (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, vol. 1, pp. 157-200.

Besomi, Ottavio, ed. (1973), Laurentii Valle *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*, Pàdua, Antenore («Thesaurus Mundi, Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis», 10).

Bohigas, Pere (1976), «*Curial e Güelfa*», dins R. B. Tate & Alan Yates (eds.), *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 1973)*, Oxford, The Dolphin Book, pp. 219-234. [Reedició: *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, pp. 295-319.]

Brovia, Romana (2013), *Itinerari del petrarchismo latino. Tradizione e ricezione del De remediis utriusque fortune in Francia e in Borgogna (secc.* XIV-XVI*)*, Alessandria, Edizioni dell'Orso.

Colón, Germà & Maria Pilar Perea & Hiroto Ueda (2012), «Lingüística quantitativa: *Curial* vs. *Tirant*», *Vox Romanica*, vol. LXXI, pp. 131-159.

Denéchère, Yves & Matz, Jean-Michel (2012), *Histoire de l'Université d'Angers du Moyen Âge à nos jours*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes.

Domenge, Joan (2010), «La gran sala de Castelnuovo. Memoria del Alphonsi regis triumphus», dins Gemma Teresa Colesanti (ed.), *Le usate leggiadrie. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e il XVI secolo. Atti del convegno – Napoli, 14/16 dicembre 2006*, Montella (AV), Centro Francescano di Studi sul Mediterraneo, pp. 290-338.

DORNIC, François (1971), *Histoire de l'Anjou*, Paris, Presses Universitaires Françaises.
DURAN, Eulàlia (1990), Antonio Beccadelli el Panormita, *Dels fets e dits deñ gran rey Alfonso*, versió catalana del segle XV de Jordi de Centelles a cura de ~, establiment del text llatí a cura de Mariàngela Vilallonga, apèndix de Joan Ruiz Calonja, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», A 129).
ESPADALER, Anton M. (1984), *Una reina per a Curial*, Barcelona, Quaderns Crema.
Europe des Anjou, L' (2001), *Aventure des princes angevins du XIIIeme au XVeme siècle*, París, Somogy. [Exposició a l'Abbaye Royale de Fontevraud, 15 juny - 16 setembre 2000.]
FERRANDO, Antoni (1993), «Les Metamorfosis (d'Ovidi?) en *Curial i Güelfa*», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. 26 (= *Miscel·lània Jordi Carbonell*, vol. 5), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 71-83.
— (1997), «Sobre el marc històric del *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la», dins Jean Marie Barberà (ed.), *Estudis crítics sobre* Tirant lo Blanc *i el seu context. Actes del Col·loqui Internacional «Tirant lo Blanc», l'albor de la novel·la moderna europea»* (Ais de Provença, 1994), Barcelona / València, Centre Aixois de Recherches Hispaniques / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 323-369.
— ed. (2012), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2 vol.
GÓMEZ FONT, Xavier (1988), «*Curial e Güelfa*, petges mitològiques», *Caplletra*, 3, pp. 41-63.
HOMER (2005-2009), *Ilíada*, 3 vol., ed. de Francesc Cuatrero & Joan Alberic, trad. de Montserrat Ros, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
LEBRUN, François, dir. (1975), *Histoire d'Angers*, Toulouse, Privat.
PSALIDI, Enrico (2008), «Appunti per un' edizione critica della traduzione dell' *Iliade*», dins *Pubblicare il Valla*, a cura di Mariangela Regoliosi, Florència, Polistampa, pp. 421-432.
RAO, Ennio I., ed. (1978), Bartomeo Facio, *Invective in Laurentium Vallam*, presentation by Paul Oskar Kristeller, Nàpols, Società Editrice Napoletana.
REGOLIOSI, Mariangela, ed. (1981), Laurentii Valle *Antidotum in Facium*, Pàdua, Antenore («Thesaurus Mundi, Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis» 20).
RICO, Francisco (1984), «Para el *Curial* [sylva XXIII]», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, Barcelona, Curial, pp. 235. [Reedició: *Primera cuarentena y tratado general de literatura,* Barcelona, Quaderns Crema / El Festín de Esopo, 1982, pp. 89-90.]
— (1966), «Un penacho de penas. Sobre tres invenciones del *Cancionero general*», *Romanistisches Jahrbuch*, XVII, pp. 274-284. [Reescrit en «Un penacho de penas. De algunas invenciones y letras de caballeros», dins *Texto y contextos. Estudios sobre la poesía española del siglo XV* (1966), Barcelona, Editorial crítica, pp. 189-230.]

— (1966), «Unas coplas de Jorge Manrique y las fiestas de Valladolid en 1428», dins *Texto y contextos. Estudios sobre la poesía española del siglo xv* (1966), Barcelona, Editorial crítica, pp. 169-187.

Riera, Jaume (2002), «Els heralds i les divises del rei Martí», *Paratge. Quaderns d'Estudi de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·logia i Nobiliària*, 14, pp. 41-61.

Riquer, Martí de (1964), *Història de la Literatura Catalana (part antiga)*, 3 vol. Barcelona, Ariel.

— (1968), *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Barcelona, Ariel.

Ruggieri, Ruggero M. (1977), *L'umanesimo cavalleresco italiano*, Roma, Fratelli Conte.

Ryder, Alan (1992), *Alfonso el Magnánimo. Rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, Valencia, Edicions Alfons el Magnànim / Generalitat Valenciana. [Original: *Alfonso the Magnanimous. King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Oxford, Clarendon Press, 1990.]

Torró, Jaume (1991), «Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca», dins Antoni Ferrando i Albert Hauf (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, iii, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 149-169.

— (2001), «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle xv», *Revista de Catalunya*, 163, pp. 97-123.

— (2002), «Pròleg», dins *Curial e Güelfa*, ed. de Jaume Torró, Barcelona, Biblioteca Hermes-Clàssics Catalans.

— (2004), «La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia», *Mot so Razo*, 3, pp. 7-15.

— (2008), «Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo xv», dins Javier San José Lera (dir.), Fco. Javier Burguillo y Laura Mier (eds.), *La fractura historiográfica: las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde et tercer milenio*, Salamanca, Universidad de Salamanca, pp. 427-437.

— (2012), «El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*», *Revista de Literatura Medieval*, xxiv, pp. 269-281.

Verger, Jacques (1973), *Les Universités au Moyen Age*, Paris, Presses Universitaires de France.

Waley, Pamela (1974), «Historical Names and Titles in *Curial e Güelfa*», dins Alan D. Deyermond (ed.), *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, Londres, Tamesis Books, pp. 245-256.

— (1976), «In search of an author for *Curial e Güelfa*: the French clues», *Bulletin of Hispanic Studies*, 53, pp. 117-126.

Zurita, Jerónimo (1980-1987), *Anales de la Corona de Aragón*, 10 vol. ed. d'Ángel Canellas López, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

ÍNDEX GENERAL

Lola Badia, Emili Casanova & Albert Hauf, Pròleg 7

August Bover i Font, Curt J. Wittlin, nota biogràfica i bibliogràfica ... 9
Julio Torres-Recinos, Curt Wittlin: erudición, trabajo y calor humano ... 29
Rafael Alemany Ferrer, Els elements d'articulació interna en les proses mitològiques de Joan Roís de Corella 33
Lola Badia & Jaume Torró, Ambient internacional i cultura de cort al *Curial e Güelfa*: primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011 51
Lluís Brines, Eiximenis i la ciència 67
Lluís Cabré & Jaume Torró, La data de naixement de Bernat Metge i d'Andreu Febrer, notaris i escriptors 81
Rosanna Cantavella, Expressions multiplicatives en textos catalans medievals 87
Antònia Carré, La traducció catalana abreujada del *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova és un abreujament de la traducció de Berenguer Sarriera? 103
Emili Casanova, *La xàvega dels notaris de 1604*: edició i estudi 117
Peter Cocozzella, Ekphrasis and the Mirrored Image: The Allegory of Despair in *La noche* by Francesc Moner, a Catalan Writer of the Late Fifteenth Century 137
Germà Colón Domènech, Entre la llengua i la història: Lluís Revest, valencià exemplar 157
Maria Conca & Josep Guia, Edicions i paratextos d'obres de finals del segle xv 167
Marinela Garcia Sempere, Consideracions al voltant de la transmissió impresa de les obres dels escriptors del segle xv; sobre Miquel Ortigues 189

Joseph Gulsoy, L'expressió «*mo e issa*» en la *Divina Comèdia* 203
Albert Hauf, La solució a un enigma: L'*Speculum Animae* (SA) i L'*Ars vitae contemplativae* (AV) 221
Llúcia Martín Pascual, El *Llibre del Tresor*, compendi de sabers medievals sobre filosofia natural 237
Tomàs Martínez Romero, *Encontre d'amor*: un poema de Joan Escrivà al *Jardinet d'orats* 257
Montserrat Piera, «E deya que açò devia sobiranament esquivar dona d'orde»: Francesc Eiximenis i les monges a *Lo llibre de les dones* 271
Josep Pujol, Dues notes sobre la circulació catalana de textos artúrics francesos: el *Cligès* de Chrétien de Troyes (1410) i *La Mort Artu* (1319) 289
Xavier Renedo, Idees i prejudicis d'Eiximenis sobre la poesia 301
Jaume Riera i Sans, Un nou manuscrit i una versió aragonesa del «Cercapou» 323
Josep E. Rubio, Alguns apunts sobre Salzinger com a traductor de Llull 333
Beatrice Schmid, La semàntica del verb *entendre* al *Dotzè llibre del crestià* 341
Jill Webster, Una mirada al tractament dels marginats i mal adaptats en el Regne de València entre 1350 i 1450 353

Índex general 385

TABULA GRATULATORIA

Archer, Robert
Área de Filoloxía Románica, Universidade de Santiago de Compostela
Avenoza, Gemma
Beltrami, Pietro
Bonner, Anthony
Cabré, Miriam
Casanellas, Pere
Coccozzella, Peter
Ferrando, Antoni
Gispert-Saüch, Pilar
Martí, Sadurní
Martos, Josep Lluís
Lleal, Coloma
Massip, Maria Àngels
Mérida, Rafael
Moran, Josep
NACS
Perea-Rodriguez, Òscar
Rasico, Philip
Ratcliffe, Marjorie
Reial Acadèmia de Bones lletres de Barcelona
Ribera Llopis, Juan Miguel
Santanach, Joan
Schib, Gret
Soler, Albert
Taula de Filologia Valenciana
Valero Rubio, Lluís
Vidal Tibbits, Mercedes
Vila Granero, Josep Carles
Wheeler, Max W.